

Сбором ідеме полон несеме,
Мольме се Богу і всі посполу,
Жебя нас тучі не заходили,
Злії вітрове не пановали:
Оборонь, Боже, гори-долини,
Гори-долини, наші царини!
Прийми, Божейку, труд-доржейку,
Же ми обійшли гори-долини,
Горя-долини, наші царини.
Кади ідеме, Бога слідеме,
Бога слідеме, Бога просіме.
Зароди, Боже, гори й долини,
Гори й долини, наші царини:
Наша царина преч поорана,
Срібло-злотом преч засіяна.
Стріцовим¹ перком заволочена.
(Голов., II, 246).

Ой на Яна на Купала
Купалася ластівойка,
Купалася і пуряла.
Аж ся річка розлягала.
Ти купайся, ластівойко,
А ти гори, собітойко,
Най нам марга ся розводить,
Челядойка пишно ходить.
Собітойка ясно горить,
Челядойка пишно ходить,
Собітойка догорає,
Челядойка проквітає².

Наведені «царинні» співанки мають уже легку християнську закраску. Вона характеристично вказує, де поділася з часом ся стихія магічної колективної дії: вона християнізувалась, перейшла в обряди, виконувані християнським духовенством, інакше була зломана і знищена сим же духовенством і ним порушеною адміністрацією, оскільки не розпустилась в «невинних» забавах підлітків або не перейшла в чисто поетичні форми величань і поздоровлень. З ними стрінемося потім, тут тільки два слова про те, як ставсь сей перехід.

Уже Потєбня справедливо поясняв сей процес в колядковім матеріалі³. Ті описи багатства, життя, краси, мудрості господаря, котрі містять вони, се не прості поетичні прикраси-перебільшення: се магічні закляття на щастя, оперті на вірі в чудодійну здібність слова наводити те, що ним сказане. Коли колядники малюють в таких перебільшених рисах багатство дому, несчисленні урожаї, безконечні стада господаря, вони зовсім не мають заміру описувати дійсність, і так не розуміють того хазяї — се була б нераз занадто гірка іронія! Колядники своїми розкішними образами накликають се багатство, щастя, шану і славу на свого господаря, — так як веснянщики накликають весну з її дарунками. Обрядові і пісенні поздоровлення і величання — се рід закляття на щастя, на здоровля, котре й досі заховалося в усній традиції.

Я поки що тільки зазначую сю нитку, котра протягається від примітивної колективної обрядовості: від сих вес-

¹ Струсевим, страусовим.

² Записи проф. Калужняцького в Archiv f. Sl. Phil., т. 27 і 36.

³ Я процитую нижче се пам'ятне його слово.

няних (в широких розумінні) дій до новорічних, великодніх, всяких інших поздоровлень, до котрих ми перейдемо в дальших розділах. Тепер же хочу зазначити безпосереднє продовження магічної колективної дії в закляттях, замовляннях і молитвах індивідуальних, так багато заступлених в нашій фольклорі.

Молитви і закляття. Ослабнувши в своїй чистій, магічній формі в колективнім уживанні, накликавання добра і закляття лиха довго тримаються в індивідуальнім ужитку, в різних магічних формулах, замовляннях і молитвах, які не раз стоять в близькій зв'язку з колишніми колективними обрядами, почасти захованими, почасти затраченими без сліду¹.

¹ Наші молитви і закляття досі не оброблені скільки-небудь відповідно. Великороси і білоруси випередили нас на сім полі. Велику збірку великоруських заклять видав іще Сахаров, потім Л. Майков (1869 р., 372 чисел). Тільки в 1872 р., в першому томі корпусу Чубинського вийшла збірка вірувань, забобонів, заклять і молитов, доволі багата, але дуже хаотично зложена, і два роки пізніше з'явилась спеціальна збірка П. С. Єфименка, Сборник малоросійських заклинаний, Чтенія московські, 1874, I, 212 чисел, — зроблена незалежно від збірки Чубинського і теж не особливо упорядкована, а по сім не з'явилося ні одноєї великої збірки — в тім роді, як корпус білоруських замовлянь Романова (Бѣлорусскій сборникъ, т. V, 1891, понад вісімсот номерів). Се, очевидно, відбилось і на розсліди сеї категорії народної традиції. Студентська робота Мик. Крушевського: Заговори какъ видъ русской народной поэзіи (Варшавскія Унив. Изв., 1876, III), оперта головно на збірці Майкова, надовго зісталась одинокою монографією. Тим часом се була дуже слабенька праця. Далеко цінніші замітки Потєбні, в його студії про пісню про воеводу Штефана (Малорус. пѣсня по списку XVI в., 1877) — про аналогію заклять і пісень (тут він подає і дефініцію замовляння як «словесного образу порівняння даного або умисно витвореного явища з побажаним, з метою викликати се друге»). Але через свою принагідність, мабуть, вони не звернули на себе уваги. Тільки в 1890-х рр. до них повернулись дослідники — проф. Владімірив в розділі, присвяченім замовлянням в його Введеніи въ исторію русской словесности, 1896, Сумцов в студії Пожеланія и проклятія, преимущественно малорусскія, 1897 (Сборникъ харків., т. IX), Ф. Зелинский, О заговорахъ, 1897 (там же, т. X). Потім почала друкуватись велика праця іншого ученика школи Потєбні А. Ветухова: «Заговори, заклинанія; обряди и другіе виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова». — Рус. Фил. Вѣстникъ, 1901—1907 (недокінчена). Бібліографію до 1890-х рр. подав Сумцов в харківськім Сборнику, IV, 1892. Спеціально український матеріал не розсліджений і обговорювався тільки всуміш з іншими. В рефератах, з котрими минулого року виступав проф. Ф. Колесса, він теж не вийшов ще поза загальні прелімінарії, судячи з змісту, ласкаво ним мені уділеного. Належить сподіватись, що в остаточнім обробленні сеї теми він ближче займеться українським матеріалом, особливо його формальною стороною, досі мало розробленою, — не тільки ритмічною, але й мелодичною, що проступає в різних випадках, — як зроби́в се для голосінь, а також і відсвіжить дотеперішній запас матеріалу свіжим приносом.

Я наведу кілька формулок, які при своїй незамітності дають інтересний перехід від тих весняних колективних актів до індивідуальних молитов і заклять¹.

Побачивши весною вперше диких гусей, треба підкинути вгору трохи соломи й сказати:

Гуси, гуси, вам на гніздо,
А нам на тепло!

Або:

Гуси, гуси, вам на гніздечко,
а нам на здоров'ячко! (100—1)².

Сю солону потім добре зібрати і вложити квочці на гніздо — ні одного яйця не пропаде.

Побачивши ластівку, кинути на грядку грудку землі і приказати:

Там виросте кріп, кріп сію!

Журавлям показують на Благовіщення хлібець і приказують:

Бусень, бусень, на тобі голвоту (sic),
а мені жита копу (117).

Перші весняні квіти добре потоптати, приказуючи на здоровля — на сон-траву:

Щоб на той рік діждати,
сону топтати!

На ряст:

Топчу, топчу ряст,
дай, Боже, потоптати,
і того року діждати (100—1).

Сіючи мак, почухати голову і приказати:

Щоб головки в моїм маку були такі великі, як моя голова, і щоб маку було так багато, як багацько на голові волосся!

Садячи капустяну розсаду, приказати:

Дай Боже час добрий,
щоб моя капусточка приймалась
і в головки складалась,

¹ Читач помічає, що я не маю охоти йти слідами дослідників, які старались докладно розмежувати різні категорії молитов-заклять: побажання, прокльони, замовляння, закляття, молитви (передхристиянського характеру). Я вважаю, що се все тільки нюанси одної магічної гадки, котрі доволі тяжко класифікувати по таким розділам, і не бачу навіть потреби такої систематизації. Важніше було б розложити їх в різних степенях еволюції, але для сього тепер ще не бачу твердих підстав.

² Тексти вибрані головню з збірок Єфименка (значені його нумерами) і Чубинського (значені сторінками).

обняти голову і вдаритись у ноги:

щоб моя капустачка була з кореня коренистая,
а із листу головистая!

присівши:

щоб не росла висока,
а росла широко,

посадивши і придавивши коліном:

щоб була глуха як коліно!

Посадивши розсаду, накрити горнцем, приложити камінцем і накрити білою хусткою та приказувати:

Щоб була тяга, як камінець,
головата, як горнок,
а біла, як платок (150).

Щоб горобці не літали на поле: скинувши сорочку, кинуть трохи землі горобцям і з тою ж землею три рази оббігти поле, приказуючи кожним разом:

Агу, горобець,
і я молодець! (140).

До місяця приказувати, побачивши на повні:

Тобі, місяцю, з повні —
мені на здоров'ї.

мені по світу надивитися,
добре знаходитися (20).

Тобі, місяцю, посвітитися —

Новому місяцеві:

Молодик-гвоздик,
тобі роги красні,
мені очі ясні! (21).

На дощ (держатись здебільшого як дитячі співанки):

Ой дощику, накрапайчику, накрапай,
чорну хмару на [назва села]
наганяй! (196—7).

Дощику, дощику,
зварю тобі борщику,
в новенькому горночку,
поставлю на дубочку,
дубочок схитнувся,
а борщик линувся —
цеброю, відром, дійничкою
над нашою пашничкою!

Іди, іди, дощику,
зварю тобі борщику,
сікни, рубни, дійницею,
холодною водицею.

Аби перестав:

Не йди, не йди дощику,
Дам ти борщику,
Поставлю на дубонці,
Прилетять три голубонці,
Та возьмуть тя на крилонька,
Занесуть тя в чужинокку (203).

Зійди, зійди, сонечко,
На татове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко (206).

¹ До сих українських співанок Веселовський свого часу навів паралелю новогрецьку: «Вийди, сонечко, загрий мене, я несу тобі пиріжки, з медом і молочком, і залізним черпачком» (Раз., VIII, с. 301).

Замовляння більш складного характеру: від крові (фрагменти):

Там на горі тури орали,
Красну рожу сяли —
Красна рожка не зішла! (38).
Ішли ліки,
через три ріки,
і лозу рубали,
і рожу сажали —
і рожка не принялась,
і кров унялась... (39).

Текло три ріки
під калиновий міст:
перва водяна,
друга молочна,
третя кровава.
Я водяну ізопью,
а молочну споживу,
а кроваву іспиню —
із сірого коня кров ізгоню (46).

Від гадюки:

Сй чи не в того лукомор'я зелена лоза —
Зелену лозу вітер сушить,
Вітер сушить — листи розносить:
Оден листочок у море впав,
Другий листочок до сердечка припав,
Третьому листочку рани лічити,
Рани лічити — рани курувати —

опубліковане ще Срезневським — може, підправлене;
для порівняння друге:

На морі на лукомор'ї стоїть купа,
А на тій купі лежить гадюка,
Я тую гадюку посічу, порубаю
І щирее серце N.N. замовляю
(55).

Царице Лага, царице Лагице,
Збирай свое військо гадюцьке й
гадежське,
Збирай і спинай зуби, губи і уста

На синім морі озираємна,
На озираємні грушевина,
На грушевині гніздище,
На гніздищі цариця Лага.

Од звіриноного лица,
Од білої кості,
Од червоної крові
Раба божого N. (Чуб. 122).

Од урока:

У моря калина.
Під калиною дівчина.
Вона не знала ні шити, ні прясти,
Ні золотом гаптувати,
Тільки уміла від раба божого N.N.
Уроки і презори викликати і
визивати,
На сухій лісі посилати:
Уроки-урочища, чоловічі, жіночі
й дитячі —

вам, уроки-урочища, у раба
божого N. не стояти,
жовтої кості не ламати,
червоної крові не пити,
серця його не нудити,
білого тіла не сушити, —
вам іти на мха,
на темні луга,
на пусті ліса! (74).

Од перелогів:

За лісом-перелісом там хатка
стоїть,
А в хатці престол стоїть,
На престолі рукавиці гаманиці
мені,
[А] перелогі — дідьк[ови] в роги:
Ідїть собі на мха, на болота,
На сухі очерета,

На ниці лози,
Де півні не співають,
І півнячий голос не заходить —
Там вам питіння і їдіння,
І розкоші ваші.
(71 — поправляю явні помилки).

Від плачу дитині --- хлопцеві:

Дубе, дубе, ти чорний,
У тебе, дубе, білая береза,
У тебе дубочки — синочки,
А у березочки дочки.

Тобі, дуб і береза, шуміть та рости,
а рожденому да хрещеному рабу
божію N.
спать та рости.

Дитині-дівчині починають від берези і потім до дуба (7).
На красу говорити дівчині ввечері:

Зорі, зірниці,
єсть вас на небі три рідні сестриці,
четверта породжена, хрещена N.
Ідіть ви, зберіть ви красу,

покладіть на порожденну
хрещену N.
Як ви ясні-красні межі зорями,
щоб була така красна N. межі
дівками.

До сонця:

Сонечко ясне-красне,
освічаєш гори-долини,
освіти моє личко,
щоби моє личко було красне,
як сонечко.

Позбавлю я росу,
а збавлю з жінок... [пропущено]
з панів повагу,
з панів пиху,
з парубків гордість,
а з дівок красу...

(Очевидно, щоб покласти на дівчину N.).

Варіант повніший (до раннього сонця):

Добрий день тобі, сонечко ясне!
Ти святе, ти ясне-прекрасне,
Ти чисте, величне й поважне!
Ти освіщаєш гори і долини,
І високі могили!
Освіти мене, рабу божу, перед
усім миром...
Добротою-красотою,

Любошами й милошами,
Щоб не було ні любішої
ні милішої від раби божої
народженної і т. д. N.
Яке ти ясне, величне й прекрасне,
Щоб і я була така ясна, велична,
прекрасна,
Перед усім миром християнським.
На віки-віків, аминь (Чуб., 93).

Обливаючись водою на св. Івана:

Добрий день, водичко-ярданичко,
Найстарша царичко!
Обливаєш гори, коріння, каміння,
Облий і мене, порождену,
хрещену N.
Від усякої мерзи, від пагуби,
Абих така була чесна і велична,
як весна!

Абих була така красна, як зоря
ясна!
Як ся радують сій весні,
Так аби ся мені радували!
Аби була сита, як осінь,
А багата, як земля
(Шухевич, IV, 262).

На любов: Ввійти до води у півночі, положити на воду
кладку, стати на неї босо, трястись і приказуватись:

Трясу, трясу кладкою,
кладка водою,
вода купиною,
купина чортами,
чорти козаком (таким-то) —

щоб його трясли-трясли,
та й до мене принесли:
до народженної, хрещеної,
молитвяної раби божої
дівчини [ім'я].

Варіант з Гуцульщини (на св. Андрія):

Андрію, Андрію,	Я трясу плотом,
Коноплі сію,	А пліт болотом,
Дай ми, Боже, знати,	А сужений м...ми
З ким їх буду брати:	Над моїми грудьми
	(Шухевич, IV, 270).

Казати на дворі опівночі коло покуття:

- Добривечір тобі, огненний бугало!
- Здорова, народження, молитвяна, хрещена раба божа, дівчино!
- Куди ти летиш?
- Полечу ліси палить, а землі сушить, а трави в'ялить.
- Не лети ж ти, огненний бугало, ліси палить, землі сушить, а трави в'ялить!

Полети ж ти, огненний бугало, до козака N. у двір:

Де ти його спобіжиш,

Де ти його заскочиш:

Чи у лузі, чи в дорозі,

Чи в наїдках, чи в напйтках,

Чи у вечері, чи у постелі,

Учепися ти йому за серце,

Затоми ти його,

Зануди ти його,

Запали ти його,

Щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною, народженною, хрещеною, молитвяною рабою божою, дівчиною N.

Щоб він мене не запив, не заїв,

І з іншими не задумав,

Усе мене на помислах мав.

Тягніть [тягни?] до мене, народженної і т. д. дівчини N., народженого і т. д. козака N. (Чуб., 91).

Палячи з воском у печі якусь частину одяжі коханого:

Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь той віск!

Щоб твоє серце за мною так топилось, як топиться той віск!

І щоб ти мене тоді покинув, коли знайдеш той віск! (N. 1).

Закляття на любовне зілля «тирлич»:

Терлич, терлич,
десятьох приклич!

А з десятьох девятьох,
а з девятьох восьмерох,
а з восьмерох семерох,
[а з семерох шестирах],

а з шестирах пятирах,
а з пятирах чотирох,
а з чотирох трьох,
а з трьох двох,
а з двох одного —
та доброго (Квітка, II, 121).

На ворогів і суддів (говорити вночі на порозі):

Ніч темна, ніч тишна,
сидиш ти на коні буланому,
на сідлі соколиному!
Замикаєш ти комори,
двірці і хлівці,
церкви й монастирі!
Замкни моїм ворогам губи-губища,
щоки-пращоки,
очі-праочі,

щоб вони на мене, народженну
і т. д. N.,
зубів і очей не витріщали,
гніва в серці не мали,
щоб усе поважали
і в добрих мислях мали!
(Чуб., 95).

На коні їду,
а гадюкою поганяю,
усім моїм неприятелям
і супостатам роти затикаю,
гадючий хвіст,
а хробаче черево,
як приїду я між пани, щоб
стали вони як сухе дерево.
Ви, стіни, не будьте німі,
ви, сволоки, підіймітесь,
тихі речі, тихі мислі, на добре
повернітесь,
бо N. іде чорним волом —

Щоб став моїм ворогам язик
колом!
Добри вечір тобі, царю бузничий¹.
добрий чоловіче!
Що тому буде, що батька і матір
убив,
з сестрою гріх зробив?
І нічого не було:
терлось та м'ялось,
та й так зосталось!
Щоб так зосталось моє діло —
рожденної чи рожденного
і т. д. N.

Я зазначив, що склад сих молитов, заклять і замовлянь дуже складний. На первісну стихію сильно налягла верства християнська — завдяки вище вказаній обставині, що християнський ритуал був широко використаний для магічних завдань, і християнське духовенство дуже радо пішло назустріч сим бажанням, творячи безконечну систему різних обрядів, молитов і заклять навилічення, очищення, благословення в усяких обставинах і випадках життя. Через те християнські постаті і терміни дуже глибоко поврізувались в сю сферу, і справа не скінчилась на рецепції самої номенклатури — очевидно, з нею були прийняті і різні форми, запозичені, знов-таки, християнською практикою з різних джерел: вивилонських, юдаїстичних і т. д.² Рецепції сих же елементів могла робитись і незалежно від християнських впливів — з усної практики сих народів, з котрими наші люди стикались, а в основі сих усіх чорних мудростей лежала класична магічна наука старих месопотамських шумерів, перейнята пізнішими вавилонськими магами («халдеями»), які стали потім найбільшими спеціалістами і авторитетами всього цивілізованого і нецивілізованого світу. На значення сеї халдейської магії звернув увагу піввіку тому французький орієнталіст Ленорман, і спеціально щодо східнослов'янських замовлянь підніс її значення в 1890-х рр. Вс. Міллер.³ Але вказані ним паралелі, правда, зроблені

¹ Себто нечистої сили, що сидить у бузині.

² Доходять з того часом до виводу, що тепер уже зовсім нема «чисто поганських замовлянь, без християнської закраски» (напр., Лекції по народній словесности проф. Лободи, 1910, студентське видання, ст. 32). З наведених прикладів видно, що є все-таки замовляння зовсім свобідні від християнської закраски або такі, в яких є частини християнські і не закрашені християнством. Розуміється, і тут, як і в інших разях, ми ще через те не можемо сказати напевно, що такий свобідний від християнської закраски текст походить з часів поганських.

³ Ассирійські заклинання і руські народні заговори, Рус. Мысль, 1896, VII.

досить побіжно, на основі одної колекції асирійських заклять, мали настільки загальний характер, що не зробили особливого враження і не викликали у інших дослідників охоти продовжити студії в сім напрямі¹. Одначе така робота мусить бути пророблена. Бо наші закляття становлять все-таки настільки визначну частину нашої старої усної словесності, що повинні дочекатись літературного аналізу.

Як видно навіть з наведеної маленької вибірки, вони одним крилом глибоко вриваються в стару обрядовість, в сферу колективних магічних дій і їх поглядів на людину і доохресний світ, другим тісно заходять в поетичну творчість, орудуючи тими ж поетичними образами, що народна пісня, та піддаючи їй не раз взірці і провідні мотиви. Але заразом сі замовляння, закляття та їх мотиви належать, без сумніву, до тих галузей нашого старого мистецтва, які особливо були приступні широким запозиченням: магічна формула для людини, яка вірить силі таких формул, річ дуже цінна, а що при своїй короткості вона досить легко запоминається, то й легко переноситься. Аби вилучити те, що в сім матеріалі належить народному н а ш о м у життю, треба, можливо, докладно вимежувати елементи запозичені. Елементи чисто християнські, такі як імення і терміни церковні, кидають в вічі; я в наведених взірцях старавсь оминати формули з занадто ясным християнським характером або лишив на бік християнські додатки, більш механічно додані до нейтрального тексту. Але, з одного боку, буває так, що християнське ім'я, або християнський термін (раб божий, хрещений і т. д.), цілком механічно вкладається в передхристиянську формулу, не змінюючи її; в других випадках з ним входить і цілий комплекс понять, ґрунтовно змінюючи характер закляття. В нехристиянізованих текстах можуть критись запозичення халдейські, античні, юдаїстичні (з Кабали і Талмуда) — погляди на космічні сили, на магічне значення різних елементів людського тіла (крові, волосся, одежі, сліду і т. ін.). Не завсіди тільки можна буде відрізнити свійське від запозиченого: не одно виростало паралельно на спільнім ґрунті примітивного світогляду; деякі спільності можуть іти в такі глибини передісторичного життя (арійсько-семітських стичностей), що за тими не можності пройти туди. Але ближчий аналіз сього матеріалу може все-таки дати багато для розуміння старого світогляду, словесної творчості й інтернаціональних взаємин.

¹ Зелінський в цитованій розвідці (с. 37) навіть виразно заявив, що наведені Міллером аналогії не переконали його в можливості видворення індоєвропейських заклять під халдейськими впливами.

Такого спеціального розсліду варті передусім два найстарші, літературою передані руські самозакляття в трактатах Ігоря і Святослава з греками, 944 і 971 рр.:

Да не имуть помощи отъ Бога ни отъ Перуна,
да не ушитятся щиты своими,
и да посъчени будут мечи своими,
отъ стрѣль и отъ иного оружья своего,
и да будутъ раби въ сий вѣкъ и въ будущий.

Да имѣемъ клятву отъ Бога, въ него же вѣруемъ,
въ Перуна и Волоса, скотья Бога,
и да будемъ золоти яко золото,
и своимъ оружьемъ да посъчени будемъ.

Досі, скільки знаю, їх не аналізовано з боку їх змісту як клятв — магічних формул: є в них щось з візантійського фольклору чи з скандинавського (рахуючися з присутністю варягів між дружиною Святослава), — чи вони повинні бути в цілості положені на рахунок нашого фольклору, і ці образи вояків, які жовтіють, як золото, наслідком божого прокляття, яким щити відмовляють службу, і їх власні мечі і стріли обертаються на них, — повинні зайняти місце в нашій поетичній скарбниці?

В кожному разі, ці образи повинні були існувати в нашій дружинній поезії X в.

Похоронна обрядовість і голосіння над помершими. Магічним, чи містичним, як його називають також, світоглядом примітивної людини перейняті також обряди, зв'язані з смертю, і приналежні сюди фрагменти поетичної творчості, до котрих тепер перейдемо.

На жаль, ся сторона нашої обрядовості дуже занедбана. В 1880-х рр. хотів забратись до студій над нею молодий, многонадійний український етнолог-соціолог Микола Чернишов¹. Смерть перебила його плани, і досі ся справа не пішла далі збирання і деякої систематизації матеріалу². Тим часом матеріал сей дуже різnorodний і багатий різними пережитками примітивної думки й уяви.

Як справедливо підносить не раз згаданий мною французький дослідник примітивної гадки Леві Брюль, примітивній людині смерть ніколи не уявляється актом природним і неминучим. Таке розуміння природності смерті приходить з дуже розвиненим реалізмом думки; для примітивної ж людини смерть — се результат чийогось злого на-

¹ Про нього Початки громадянства, с. 302.

² Перегляд літератури і бібліографічний покажчик публікацій до р. 1912, зроблений д-ром Кузелею в Етногр. Збірнику львівським, т. XXXI.